

УКРАЇНА В ПЛАНАХ ОСНОВНИХ ГРАВЦІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ЛИСЕНКО О. Є.,
доктор історичних
наук, професор

*Інститут
історії України
НАН України*

Аби рельєфніше окреслити проблематику статті, зупинимося на двох методологічно важливих моментах. Перший з них пов'язаний з предметом аналізу. Отже, йдеться власне про терени, які здавна вважалися етнічними українським землями і становили територіальне осердя т. зв. "українського питання". При цьому слід мати на увазі, що вони були розчленовані й входили до складу Української РСР, Чехословаччини, Румунії та Польщі. Другий аспект має концептуальне значення з огляду на те, що в даному повідомленні все, що так чи інакше інтегрується в "українське питання", виступає в якості не лише об'єкта, а й суб'єкта історичного дійства.

Не скидаючи з рахунку менших українських анклавів, усе ж слід визнати, що головний інтерес для учасників великої геополітичної гри становив український "материк" у складі Союзу РСР. Тут на перше місце виходили сировинні й людські ресурси, економічний потенціал і специфічне географічне розташування. У 1940 р. в УРСР видобули 83,8 млн. т вугілля, 20,2 млн. т залізної руди, виробили 12,4 млрд. кВт електроенергії, виплавили 9 642 тис. т чавуну, 8 938 тис. т сталі, виготовили 6 520 тис. т прокату. Валовий збір зернових сягнув 26,4 млн. т. На початок 1941 р. державні запаси харчових продуктів та фуражу в республіці становили 6 162 тис. т, що дозволяло задовольнити піврічні потреби радянських Збройних сил на випадок війни¹.

Та не лише економічні міркування бентежили розум тих політиків, які мріяли оволодіти українськими землями. У геостратегічних пасьянсах західного політичного істеблішменту особливе значення надавалося "українському сепаратизму" як чиннику, що уособлював антиросійську константу й міг істотно послабити по-

зищі Кремля, а отже, й суттєво змінити баланс сил.

Тепер спробуємо визначити позиції європейських держав в “українському питанні” та їх конкретні кроки та міжнародній арені. Як відомо, у міжвоєнний період до складу Румунії входила Північна Буковина і це не давало спокою Сталіну, який прагнув повної сатисфакції. Водночас, радикальні кола в Бухаресті розмірковували над прирощенням території “Великої Румунії” за рахунок земель, заселених українцями.

Восени 1938 р. у складі Чехословаччини отримала статус автономії Карпатська Україна. Угорщина, апетити якої не обмежувалися претензіями на румунську Трансильванію, виявила зацікавленість і в цьому регіоні. Та для реалізації цих планів Будапешт потребував санкції Берліна. А там спочатку ніяк не відреагували на вибори до сейму Карпатської України, що відбулися 12 лютого 1939 р. В європейських столицях і в Москві таку лінію трактували як спробу Німеччини створити тут буферну державу й використати її в якості плацдарму для просування на схід. Компартійний офіціоз “Правда” таврував “шпигунсько-імперіалістичну місію” міністра Великобританії у справах Індії Беджвуда Бенна, який “перед відвідуванням Хуста ... завернув до Львова, де також вів таємні переговори з місцевими діячами”². 6 грудня 1938 р. радник англійського посольства у Німеччині Огілві-Форбс повідомляв міністру закордонних справ лорду Галіфаксу: “як у нацистських, так і не нацистських колах існує начебто одностайна лінія з приводу того, що наступною метою, заходи стосовно якої можуть бути вжиті вже 1939 р., є утворення за сприяння Польщі, або без неї, незалежної руської України під опікою Німеччини”³. А прем’єр-міністр Н. Чемберлен під час переговорів зі своїм французьким колегою Е. Даладьє 24 листопада 1938 р. висловлював сподівання, що “у німецького уряду може бути думка про те, щоб почати розчленування Росії шляхом підтримки агітації за незалежну Україну”⁴. Ці та інші епізоди переконують у тому, що учасники Мюнхенської угоди 1938 р., віддавши Чехословаччину на поталу Гітлеру, сподівалися спрямувати його агресивний курс у східному напрямку будь-якою ціною, у тому числі й шляхом підштовхування його в Україну.

Розпізнавши спрямування англо-французьких “інсинуацій”, Сталін у виступі на XVIII з’їзді ВКП(б) гостро критикував дії Лондона і Парижа, які, буцімто, прагнули зіштовхнути Радянський Союз з Німеччиною. Радянський лідер висміював спроби “приєднати слона, тобто Радянську Україну, до кузьки, тобто до так званої Карпатської України”⁵. Вживаючи зневажливу фразеологію, він тим самим відмовляв Карпатській Україні у праві бути суб’єктом міжнародних відносин і позбавляв закарпатців права на самовизначення і демократичне волевиявлення. Не бажаючи розмінюватися на дрібниці, гос-

подар Кремля виявив байдужість до цього регіону, натомість Гітлер дав санкцію своєму союзнику Хорті на агресію проти Карпатської України, унаслідок чого цей маленький острівець української державності перестав існувати весною 1939 р.

Не залишала жодних сумнівів і позиція Варшави в “українському питанні”: 18 листопада 1938 р. віце-директор політичного департаменту МЗС Польщі в бесіді з радником німецького посольства у Варшаві заявив про згоду Польщі “виступити на боці Німеччини в поході на Радянську Україну”.

Під час зустрічей міністра закордонних справ Польщі Й. Бека з його німецьким колегою Й. Ріббентропом в якості компенсації за “возз’єднання” Данцига з Німеччиною й антирадянську позицію польського уряду Берлін гарантував прихильний нейтралітет стосовно східного вектора політичного курсу Варшави. “Я запитав Бека, – самовдоволено писав Ріббентроп, – чи не відмовилися вони від честолобних прагнень маршала Пілсудського в цьому напрямі, тобто від претензій на Україну. На це він відповів мені, що вони вже були в самому Києві, ці прагнення безсумнівно, все ще живі й сьогодні”⁶.

Українська “карта” посідала помітне місце в дипломатичних розрахунках Лондона, який прагнув послабити чи знищити Радянський Союз. Британська преса, у тому числі лондонський “Економіст”, стверджувала, що в разі інтервенції Англія підтримає Польщу та інших сусідів Радянської Росії⁷.

Позиція Сталіна в питанні про Україну залишалася незмінною впродовж 20-30-х років: повна інтеграція в загальносоюзний господарський комплекс, придушення будь-яких виявів національного життя, прагнення до автономії та “сепаратизму”.

Показово, що напередодні Другої світової війни надзвичайно активізувалися спецслужби європейських держав.

Вже під час “Зимової війни” СРСР проти Фінляндії західні спецслужби засилали на територію Радянського Союзу агентів з числа українських емігрантів, які мали інформувати про становище в країні, настрої населення, добувати розвідувальні дані. Діяльність англійської розвідки скеровувалася в руслі міркувань, згідно з якими “проникнення Німеччини і Польщі в Україну зашкодить економічним і стратегічним інтересам Великої Британії”. Впливовий британський журналіст Л. Лото ще в 1934 р. настійно рекомендував своєму уряду інтегрувати українські землі в систему Західної Європи, виходячи з того, що “незалежна й автономна Україна необхідна для європейського економічного прогресу та світового миру”⁸. Тоді ж в Англії побував представник ОУН Є. Ляхович, який мав в’яснити для британського політикуму сутність програмних засад Організації й засвідчити її готовність співпрацювати з Лондоном⁹.

Незважаючи на те, що українська нація не була репрезентована на міжнародній арені суверенною державою, українці, що мешкали в межах різних держав та на еміграції, намагалися заявити власне ставлення до подій.

Наростання загрози нового світового конфлікту в другій половині 30-х років також стимулювало пошук союзників не тільки в міждержавній площині, а й на рівні окремих політичних груп і партій.

На початку 30-х років Організація українських націоналістів поновила втрачені ще УВО зв'язки з німецькими спецслужбами, які ставили перед нею завдання на випадок німецько-польської війни інспірувати антипольські виступи у Східній Галичині. 3 грудня 1933 р. керівництво гестапо і командування рейхсверу переорієнтувало ОУН на підривною роботу в радянській Україні¹⁰.

Пакт про дружбу і ненапад між Польщею та Німеччиною, підписаний 26 січня 1934 р., спричинив збентеження серед націоналістичних лідерів. Однак Берлін не збирався підтримувати польську експансію на схід. А. Гітлер з цього приводу якось кинув: “Про Україну нехай і не мріють”¹¹. Утім, як вже зазначалося, німецька дипломатія в кінці 30-х років проводила менш прямолінійний курс, який дозволяв Варшаві плекати мрії про перспективи експансії у східному напрямі.

Серед провідних діячів ОУН не існувало єдності у ставленні до Німеччини як потенційного союзника українців у боротьбі за незалежну державу. Є. Коновалець, передбачаючи підступну лінію нацистів, водночас покладався на об'єктивний збіг обставин, зазначивши в одній з розмов у середині 1937 р.: “Війна неминуха за яких-небудь два-три роки. Німецько-італійська вісь намітила розібрати Советський Союз, і якщо Гітлер не збожеволіє, то Україна матиме автономію і своє військо”¹². Водночас Є. Коновалець застерігав від односторонньої орієнтації, обстоюючи необхідність пошуку підтримки з боку різних політичних сил. Свого часу проти ставки на Німеччину висловилися також Д. Андрієвський, В. Мартинець, Є. Онацький та М. Сціборський.

Дізнавшись про дипломатичні контакти Берліна і Варшави, уряд УНР в екзилі також виявив бажання обговорити перспективи української справи з керівництвом Німеччини.

Колишній гетьман П. Скоропадський висловлювався за можливість контактів та українсько-німецької співпраці за умови, коли “обидва контрагенти трактуватимуться як рівноправні в переговорах”¹³.

Проти розрахунків на Німеччину виступили С. Петлюра та генерал-хорунжий армії УНР В. Петрів.

Смерть Є. Коновальця різко зменшила можливості ОУН як самодостатньої політичної сили, а згодом стала ще й однією з передумов розколу Організації на бандерівське і мельниківське крило.

Прагнучи вступити в нову фазу міжнародних відносин в якості згуртованої сили, представники національно-демократичних сил української еміграції від 1933 р. до середини 1938 р. вживали зусиль до скликання Всеукраїнського національного конгресу. Однак радикальна позиція Фронту національної єдності (ФУР) та Організації українських націоналістів фактично зірвала “консолідаційну акцію”.

Нарешті, слід з'ясувати позицію Берліна щодо України, яка виявилася наріжним каменем східного вектора його геополітичної стратегії. Рефлексії А. Гітлера стосовно перспектив Німеччини в найближчому майбутньому базувалися на основоположних постулатах, згідно з якими могутність держави становлять: а) простір; б) природні багатства і виробничий потенціал; в) населення (у кількісному і якісному вимірах).

Ще задовго до приходу на владній Олімп, у 1927 р. він писав у “Майн кампф”: “Якщо зараз ми говоримо про нові землі в Європі, то перш за все можна вбачати тільки Росію та підвладні їй суміжні держави”¹⁴. А на з'їзді НСДАП у 1936 р. фюрер розмірковував: “Якби ми мали у розпорядженні безмежні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру, і якби неосяжні плодоносні рівнини України знаходилися у межах Німеччини, – ми мали б усе”¹⁵.

Деталізація експансіоністських планів керівників III рейху здійснювалися в ході планування широкомасштабної війни з СРСР, під час нарад вищих посадовців та оточення Гітлера. При цьому існували різні підходи в оцінці засобів освоєння “життєвого простору” на сході. Втім, спочатку (у липні 1940 р.) навіть сам фюрер формулював мету таким чином: “Українська держава, Федерація балтійських держав, Білорусь, Фінляндія...”¹⁶.

До початку агресії Німеччини проти Радянського Союзу домінувала лінія А. Розенберга, який був визнаним знавцем “східного питання”. Він обстоював точку зору, що необхідно розчленувати Союз РСР на залежні від Берліна державні утворення, причому “Німеччина повинна залишати відкритою можливість союзу з Києвом”¹⁷. Ця візія знайшла втілення в директиві ОКВ від 13 березня 1941 р. про цивільну адміністрацію на радянських територіях, які планувалося захопити. Окуповані райони передбачалося перетворити на “держави з власними урядами, хоча політична адміністрація мала перебувати в руках рейхскомісарів”. У невідомій пам'ятці-меморандумі №1 за 2 квітня 1941 р., підготовленій майбутнім рейхсміністром східних територій, вказувалося на необхідність послаблення Росії через “тимчасову окупацію території”, “повне знищення єврейсько-більшовицької влади”, “широку економічну експлуатацію” і “передачу важливих російських районів для нових адміністративних утворень, зокрема для Білорусії, України, і Данського району”. Стосовно

України йшлося про можливість “власного національного життя аж до ймовірного створення політичної формації, яка б мала на меті сама чи в поєднанні з районами Дону й Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати німецький життєвий простір на Сході”¹⁸. Та в будь-якому випадку Німеччина не мала намірів створювати тут належні держави, хоча риторика деяких документів нібито давала підстави для подібних припущень. 7 травня 1941 р. з’явилася інструкція для рейхскомісара України, в якій деталізувались завдання Е. Коха, призначеного на цю посаду: “Мета роботи рейхскомісара в Україні полягає, по-перше, в одержанні для німецького райху продовольства і сировини і, таким чином, у полегшенні ведення війни, а потім у створенні вільної Української держави, тісно зв’язаної з Німеччиною”¹⁹.

3 травня 1941 р. відомство А. Розенберга запропонувало варіант адміністративно-територіального поділу “східних територій” у складі 4 рейхскомісаріатів: Остланд, Росія, Кавказ, Україна. Останній складався з 8 генеральних комісарів: Київ, Львів, Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Ростов, Саратов, Крим.

Декларації Розенберга про перспективи розвитку української державності після падіння більшовицького режиму можна розцінювати як імпровізації на задану тему, адже саме йому 20 квітня 1941 р. фюрер доручив спільно з командуванням вермахту здійснити централізоване вивчення питань, що стосувалися майбутнього устрою Східної Європи. Однак Гітлер і його найближче оточення в міру наближення часу “Х” виявляли все менше схильності до того, аби залишити об’єктам агресії бодай формальні рештки суверенітету. Якщо Розенберг вважав, що українцям слід створити умови для розвитку історичної свідомості, та літератури, залишити Київський університет, розширити кордони України до Саратова, то його опоненти керувалися двома імперативами: расовою теорією та необхідністю завоювання “життєвого простору”. Постулат про вищість армійської раси створював ідеологічне підґрунтя для винищення єврейства, а також витіснення на периферію суспільного життя слов’янських народів. Засобом освоєння східно-європейського простору мала стати колонізація і германізація. З цією метою розроблялися два плани – на ближчу й віддалену перспективу. Перша фаза генерального плану “Ост”, підготовленого в липні 1941 р., була розрахована на германізацію окремих районів, друга (30-річна) – охоплювала західну частину Росії, Білорусію й Україну. За цей час передбачалося переселити до західного Сибіру понад 20 млн. поляків, 75% білорусів та 65% українців. Загальна кількість місцевого населення, яке підлягло депортації або винищенню, сягала 30-45 млн.²⁰. Концептуальні підходи колонізації

ще 24 червня 1940 р. сформулював Гітлер. На завойовані землі мали прийти мільйони німецьких колоністів, а слов’янське населення призначалося для використання в якості робочої сили, а надалі прирікалися на винищення. До того часу під загрозою суворих покарань заборонялося змішання німецької крові з іноплеменниками. А сам Гітлер бачив таке вирішення проблеми: “Ми зацікавлені в тому, щоб росіяни чи так звані українці не дуже сильно розмножувалися: адже ми маємо намір домагатися того, щоб одного чудового дня всі ці землі, що раніше вважалися руськими, були цілковито заселені німцями”²¹.

Одним з промовистих доказів того, в якій площині фюрер розглядав “українське питання”, стало призначення рейхскомісаром України лютого українофоба Е. Коха. Коричневий кат зневажливо казав: “Два центнери української пшениці коштують для мене набагато більше, ніж усі національно-державні проблеми України, разом узяті”²².

Та перш, аніж Німеччина взялася за реалізацію широкомасштабного проекту освоєння східних земель, їй довелося вдатися до складних дипломатичних комбінацій, аби зірвати підґрунтя для формування системи колективної безпеки в Європі. Відчувши багатообіцяючі перспективи, пов’язані з кадровими ротаціями в радянській дипломатії, а саме: звільнення наркома закордонних справ М. Литвинова, який обстоював необхідність колективних гарантій миру, Берлін активізував зусилля в напрямі накладання двосторонньої угоди з Радянським Союзом. У такий спосіб досягалося розв’язання двох завдань: по-перше, вирвати СРСР з кола можливих гарантів системи колективної безпеки, а по-друге, притупити в радянського керівництва відчуття реальної загрози, що надходила від Німеччини. І того й іншого вдалося досягти. В. Молотов усіляко затримував переговорний процес з Англією і Фінляндією, допоки не дійшло до активних контактів з Німеччиною. І коли вести мову про мотивацію такого курсу, очевидно, слід констатувати: Сталін з недовірою ставився до боязкої, непослідовної політичної лінії західних демократій, водночас побоюючись цілеспрямованого й жорсткого Гітлера, тому прагнув укласти угоду, насамперед, з Німеччиною, аби забезпечити СРСР з цього боку. Укладення договорів з західними державами ускладнило б вихід на підписання угод з Німеччиною.

Як показав подальший розвиток подій, усі гравці прорахувалися в цій трагічній партії. Кремль, який у першому “акті” здобув, здавалося б, незбагненні дивіденди у вигляді Західної України, Білорусії та Прибалтики, насправді лише відтягнув час агресії з боку III рейху. Велика Британія і Франція втратили історичний шанс, віддавши на відкуп Берліну Чехословаччину і Польщу й не отримавши замість цього жодних гарантій миру. Нарешті, сама Німеччина, яка вия-

вилася лідером на “проміжному фініші” в 1939 р., й дістала час і зручні стартові позиції й на західному, і на східному векторах майбутньої експансії, неспівмірно оцінювала власні можливості й масштабність загарбницьких планів. Здобувши в 1941-1942 рр. “східний життєвий простір” і його найцінніше ядро – Україну, Німеччина не змогла “переварити” його і протистояти союзниками по Антигітлерівській коаліції, що тільки після усвідомлення глобальної катастрофи зуміли узгодити дії та виступити спільним фронтом.

За цих умов українські самостійницькі сили дістали шанс для реалізації стратегії боротьби за відродження національної державності. Щоправда, й вони прорахувалися, поставивши на Німеччину. Коли нацистські лідери виявили і індіферентність, а потім і відверту ворожість стосовно ідеї Української соборної суверенної держави, більшість самостійників перейшли в підпілля, сповідуючи стратегію “двофронтвої боротьби” проти нацистського й більшовицького імперіалізмів.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. – К., 1977. – Т. 6. – С. 458, 47-471; Історія України: нове бачення. – У двох томах. – К., 1996. – С. 282.
- ² Правда. – 1939. – 2 квітня.
- ³ Documents on British Foreign Policy 1919-1939. Third series. – Vol. 3. – P. 436.
- ⁴ Ibid. – P. 306-307.
- ⁵ XVIII съезд ВКП(б) 10-21 марта 1939 г.: Стенографический отчет. – М., 1939. – С. 11-13.
- ⁶ Год кризиса. Документы и материалы. – 1938-1939: В 2 т. – Т. 1. – М., 1990. – С. 174-177.
- ⁷ Українці і зарубіжний світ. – К., 1970. – С. 213, 214.
- ⁸ Цит. за: Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 42.
- ⁹ Див.: Ляхович Є. Діяльність ОУН у Лондоні в 1933-1935 роках: У кн.: Євген Коновалець і його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 915.
- ¹⁰ Белей Петро. Фронта Степана Бандери в ОУН 1940 року. Причини і наслідки. – К., 1996. – С. 35.
- ¹¹ Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. (Пер. с нем) – М., 1999. – С. 98.
- ¹² Життя і смерть полковника Коновальця. – С. 144.
- ¹³ Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.) – К., 1998. – С. 80.
- ¹⁴ Цит. за: “Муковський І.Т., Дубина О.К., Лисенко О.Є. Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни. Навчальний посібник. – К., 1999. – С. 5.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Цит. за: Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 29.
- ¹⁷ Там само. – С. 90.
- ¹⁸ Там само. – С. 49.
- ¹⁹ Там само. – С. 92.
- ²⁰ Мировые войны XX века. – М., 2002. – Кн. 3. – С. 396-397.
- ²¹ Пикер Генри. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1993. – С. 452.
- ²² Україна у Другій світовій війні. Уроки історії і сучасність. Збірник. – К., 1995. – С. 8.

Надійшла до редакції 19.05.2008